

Микола Коробка (м.Переяслав-Хмельницький)

Шляхи реалізації концепції національної освіти діячами «Просвіт» на початку ХХ ст.

Стаття присвячена українським діячам «Просвіт» початку ХХ ст., які працювали у напрямку реалізації концепції національної освіти, відродження української мови в навчальних закладах, займалися укладанням підручників, підготовкою педагогічних кадрів.

Ключові слова: діячі «Просвіт», система освіти, національна школа, українське вчительство, навчальні документи.

На сьогодні, з розвитком суспільства важливим постає завдання виховання гармонійно розвиненої, творчої особистості, громадянина незалежної держави, гуманіста, носія духовної культури нації. Реалізація даного завдання неможлива без ґрунтовного й об'єктивного вивчення педагогічної спадщини українського народу, історичних коренів педагогічних явищ і процесів. Проблема побудови національної школи піднімалася в працях українських діячів «Просвіт» початку ХХ ст.

Різні аспекти діяльності українських «просвітян» досліджували Г. Груць, А. Животенко-Піанків, М. Жулинський, І. Зайченко, І. Карпенко, Є. Коваленко, Н. Копиленко, В. Майборода, О. Неживий, І. Пінчук, О. Проскура, В. Слюсаренко, І. Шиманська та ін.

Метою даної статті є дослідження шляхів реалізації концепції національної освіти діячами «Просвіт» початку ХХ ст.

У період післяреволюційних подій 1905 року «просвітяни» працювали над розробкою проектів української школи, складанням підручників, іншої літератури для національної школи, підготовкою кваліфікованих спеціалістів для навчання і виховання підростаючого покоління на засадах патріотизму, відданості своєму народу, толерантності по відношенню до людей інших національностей.

Ідеї побудови національної школи «просвітян» відображені у рукописному проекті програми «Про початкову школу та вивчення в ній дисциплін»:

«1. Початкова школа повинна бути розмірена на 6 років. Вся наука в ній повинна бути рідною українською мовою.

2. По учительських семінаріях та вчительських інститутах уся наука повинна зараз же бути українською мовою.

3. По всіх інших середніх та вищих школах на Україні наука також повинна бути українською

мовою, але заводиться не зразу, а поступово, зараз же треба, щоб там учено українською мовою оцих наук: української мови і літератури, історії та географії українського народу» [12].

На західноукраїнських землях, за словами Д. Герцюка [6], концепції української школи як такої в повному і завершеному вигляді не було підготовлено. Лише в ряді наукових праць, численних газетних і журнальних статтях, авторами яких виступали «просвітяни», в їх публічних виступах, у рішеннях зборів і нарад, резолюціях освітянських з'їздів і т.п. були окреслені концептуальні підходи до формування основ рідної школи, визначені основні напрями її діяльності, опрацьовано чимало актуальних питань її змісту.

Серед програмових матеріалів слід виділити передусім статті та наукові розвідки А. Аліськевича («Кілька гадок о добірній лектурі для молоді» 1906 р.), М. Барана («Педагогічні нариси» 1912 р.), О. Барвінського («Про спільне ділане родинного дому і школи у вихованню молоді» 1910 р.), І. Боберського («Нові шляхи до тілесного виховання» 1911 р.), М. Галушинського («Шкільні громади» 1914 р.), І. Герасимовича («Учімся психології» 1907 р.), М. Грушевського («Наша школа» 1909 р.), М. Домбровської (Підгірянки) («Національне і патріотичне виховання молоді» 1908 р.), О. Іванчука («Проблеми націоналізації нашого виховання» 1910 р.), О. Макарушки («Основні напрями народного виховання» 1916 р.), К. Малицької («Війна і школа» 1904 р.).

Чітко окреслювалася теза про цілісність системи освіти, побудованої на взаємодії, наступності всіх її форм і навчально-виховних установ. Основною ланкою цієї системи учителі вважали початкову школу. У ряді статей підкреслюється її виняткове значення для розбудови всього суспільного життя українців, підйому їх загальноосвітнього і культурного рівня.

Основою розвитку і становлення національної школи західноукраїнські педагоги вважали

насамперед українську мову і літературу, в яких, як навчальних предметах, таїлися величезні потенційні можливості, виховання глибоких патріотичних почуттів, національної самосвідомості учнівської молоді.

У формуванні нової зміни молодих громадян учителі важливу роль відводили вивченню рідної історії. «Хай ся історія подасть короткий і об'єктивний образ минувшини, – писала К. Малицька, – з його не лише світлами, а й тінями, хай вибере з неї передусім такі факти і таких діячів, що можуть світити приміром грядучим поколінням» [10, с. 93]. Вивчення географії сприяло б не тільки озброєнню учнів знаннями про довкілля, але і, що важливо, прищепленню любові і відданості рідному краю, осяганню його величі і краси.

Як вагоме підтвердження розуміння завдань рідної школи, звучать думки та пропозиції західноукраїнських «просвітян» щодо ширшого ознайомлення учнівської молоді із народною творчістю, етнографією, фольклором, музикою і співами, які б давали можливість для ідейно-патріотичного, естетичного і гуманістичного виховання. Шляхи впровадження духовної спадщини у навчально-виховний процес пропонувалися якнайрізноманітніші. Наприклад, А. Вахнянин був прихильником активного залучення учнів до різних видів музичної діяльності, особливо хорового співу. «Треба знати, що спів був і буде завжди добрим средством до збудження національної свідомості», – твердив він [4, с. 113]. І. Ющишин підносить значення участі дітей у проведенні народних обрядових свят, організації ігор та розваг. У системі роботи української національної школи важлива роль відводилася питанням фізичного (І. Боберський, О. Тисовський та ін.) і трудового (І. Ющишин, М. Галушинський) виховання.

Отже, західноукраїнські «просвітяни» теоретично обґрунтували ідею української національної школи, окреслили бачення шляхів її розвитку.

Новій українській національній школі потрібні національно свідомі вчителі, які здатні виховати справжніх громадян України, закласти в їх душі ідеали народу. «Той, у кого в грудях б'ється чесне серце, хто знає, яке велике се діло народне учительство, хто не хоче зрадити свого народу – той зрозуміє, куди йому треба йти, з ким і за кого стояти» [7, с. 47], – писав Б. Грінченко у праці «Народні вчителі і українська школа». Народні вчителі повинні брати активну участь у процесі духовного відродження нації, водночас покращуючи свою загальнокультурну, теоретичну й методичну підготовку.

Б. Грінченко визначив програму підготовки українського вчительства як важливу умову

організації національної школи. Вона включала: оволодіння кожним учителем українською літературною мовою з метою переведення на рідну мову всього навчально-виховного процесу; засвоєння кращих досягнень національної і світової культури й мистецтва; оволодіння педагогічним досвідом, особливо української етнопедагогіки, історією педагогічної думки на Україні; формування національної самосвідомості, постійне вивчення народного життя, побуту, традицій, звичаїв, інтересів людей; участь у культурно-просвітній роботі серед населення, в пропаганді педагогічних знань [7, с. 47–50].

Для піднесення національної свідомості українського вчительства та для збільшення його професійного знання й ознайомлення з новими течіями закордонної педагогіки велике значення перед Першою світовою війною мали учительські курси. Їх значення було надзвичайно вагомим, тому що національно свідомі українські вчителі мали змогу виступати перед численною аудиторією та перед викладачами й організаторами курсів, домагаючись визнання необхідності української мови в народних школах в Україні, впровадження українських книжок до шкільних бібліотек. Вони домагалися введення головних предметів українознавства – історії України, української літератури й мови – в програми курсів і влаштовували виставки українських книжок для курсистів. Такі учительські курси діяли в Харкові, Києві, Москві, Петербурзі, Полтаві, Гадячі та інших містах.

«На вчительських курсах викладалися загальноосвітні, гуманістичні й природничі науки та педагогічні дисципліни разом з методикою викладання окремих предметів у народних школах» [3, с. 59]. Програми курсів намагалися познайомити широкі кола вчительства з новими методами навчання, що застосовувалися в школах інших держав, з новою педагогічною літературою з метою застосування, по мірі можливості, набутих знань у практичній роботі.

Виступи українців за національну освіту і рідну мову відбувалися й на учительських з'їздах. У 1906 році в с. Юспілля у Фінляндії відбувся Всеросійський учительський з'їзд. Делегатами з'їзду були представники Всеукраїнської Спілки Учителів, зокрема, С. Черкасенко та М. Крупський. На з'їзді створено Всеросійський Учительський Союз. Була прийнята резолюція, якою «дозволялося» вчителям різних народностей Росії утворювати свої вчительські професійні спілки як складові Всеросійської Учительської Спілки. Створена Всеукраїнська Спілка Учителів через переслідування царської влади, не змогла відкрито розвинути своєї діяльності [3, с. 62].

Гостро постало питання щодо становлення української початкової школи на Всеросійському З'їзді учителів, який проходив у Петербурзі в грудні 1913 р. Цей з'їзд був скликаний «Петербурзьким товариством грамотності» за дозволом уряду з метою ґрунтовного обміркування реформи народної школи в царській імперії. Він всебічно розглянув проблеми початкової школи і прийняв цілу низку постанов для поліпшення її становища, передусім через впровадження нових методів навчання та кращої підготовки учителів [3, с. 63]. У статті «З з'їзду учителів» С. Русова писала, що його учасники (їх нараховувалося близько семи тисяч) виступали за відкриття народної школи, яка б відповідала «потребам люду, краю, такою, якою її вимагають сучасні педагогічні принципи» [14, с. 6]. Тривав з'їзд 9 днів. На ньому працювало п'ять секцій і три комісії. «Чимало цікавого було, в так званій «инородческой» комісії, – писала С. Русова. – Там 15 націй виносили на світ Божий свої страждання, свої жалі й невмірущі змагання до рідної освіти. Там часто хотілося плакати над долею усіх недержавних націй Росії... вони голосно висловили права своїх націй на освіту, на національну культуру» [14, с. 9].

Українців серед іногородців було найбільше, вони часто й докладно виступали з різних питань. Беручи до уваги всі доповіді, які прозвучали, «Комісія по инородческим школам» прийняла резолюцію, яка наголошувала: «1) щоб по усіх місцевостях з українською людністю усе навчання провадилося б на українській мові; 2) щоб навчання російській мові, яко обов'язковому предмету, розпочиналося лиш на 3-й рік науки, й щоб воно було визволено від усяких завдань далеких від завдань школи, й тим стояло б на справжньої високості; 3) щоб по школах вчили української мови, української історії й географії; 4) щоб шкільні підручники й усякі підсобні книжки й малюнки дотикалися життя українського люду й природи краю; 5) щоб навчання на другому шкільному щаблі, а також й дошкільне й позашкільне навчання й виховання велося на українській мові; 6) щоб по книгозбірнях в місцевостях з українською людністю були книжки на українській мові; 7) щоб по учительських семінаріях, по педагогічних класах жіночих гімназій і на часових й постійних учительських курсах задля підготовки вчителів було заведено навчання української мови, літератури, історії й географії України; 8) щоб по вищих школах в місцевостях з українською людністю були організовані катедри українознавства задля підготовки учителів за-для учительських семінарій, педагогічних класів й курсів» [14, с. 11].

Все вищезазначене свідчить про те, що на Всеросійському Учительському З'їзді 1913 року лунав справді голос учителя, національно свідомого громадянина, який вимагав усунення всіх тих перешкод, «які не дають народній масі набратися освіти, не дають школі народній зріктися усяких сторонніх не педагогічних завдань й вільно виконувати своє велике гуманне завдання» [14, с. 18].

Українські «просвітяни» намагалися спрямувати свою працю на: поширення початкової освіти; поповнення знань тих, хто закінчив нижчі навчальні заклади; ознайомлення українців з духовними та матеріальними скарбами рідного краю; розвиток у них любові та поваги до свого народу; формування бажання працювати на благо нації.

Члени товариств «Просвіта» брали участь у виборюванні дозволу на існування україномовних навчальних закладів. Вони офіційно зверталися до української фракції у Державній Думі з вимогою активніше впливати на розв'язання проблеми українізації шкільництва. «Вивчаючи звіт про діяльність київського товариства «Просвіта» (1906-1910), потрібно відзначити, що питання створення національної школи було одним з головних, – підкреслює Л. Березівська. – Члени «Просвіти» хотіли створити при Товаристві «учебну інституцію з українською викладовою мовою» і доручили шкільній комісії виробити проект майбутньої школи» [1, с. 9]. Також «просвітяни» активно включилися в рух за створення українознавчих кафедр (історії України, української мови та літератури тощо) у Київському, Харківському та Одеському університетах. Конкретні наслідки цієї боротьби – читання відповідних лекцій у 1907-1908 рр. були короткотерміновими, але відіграли важливу роль у поширенні національної свідомості серед українського громадянства.

Оскільки всі звернення до урядових кіл щодо дозволу відкриття українських шкіл врешті-решт залишалися без дієвих результатів, «просвітяни» зосередили свою увагу на поширенні української книжки. Наслідки дій Валуєвського циркуляру та Емського акту призвели до того, що українське друковане слово стало рідкістю. Нові правила друку, які були затверджені 24 листопада 1905 року, «зняли» частину цензурних заборон, тому «Просвіти» відразу почали опікуватися видавничою справою. Основними складовими етнічної спільності вважалися історія, фольклор, мова та література. Відтак і книги, які виходили зусиллями членів товариства, переважно ознайомлювали з історією рідного краю, пропонували кращі зразки вітчизняного письменства. Проте, увага не зосереджувалася лише на цих темах. Свідомі українці боляче переживали свою вимушену відір-

ваність від європейського співжиття. Не маючи можливості виходити на світову арену як самостійний народ, вони з великим інтересом намагалися засвоїти досвід інших. Тому серед видань товариств знаходимо брошури з описом життя людей в інших країнах, переклади творів зарубіжних авторів. І, безумовно, дуже актуальними були книжечки з корисними побутовими порадами, наприклад, з питань гігієни, медицини тощо.

Українські «просвітяни» також працювали над укладанням підручників для національної школи. У зверненні київського товариства «Просвіта» до інших товариств відмічалось: «Наближається час, коли можна буде розпочати по школах науку рідною, українською мовою... Треба, щоб справа з українізацією школи зразу стала на міцний, належний ґрунт... Кожна школа – чи початкова, чи середня, чи навіть вища – потребує відповідних гарно складених підручників... Ми повинні скласти такі підручники, які б відповідали всім останнім педагогічним вимогам, не поступалися в той час і самим змістом, які б разом з цим задовольняли і всі наукові вимогання...» [15, арк. 1].

Так, активна діячка київської «Просвіти» Леся Українка свої вроджені педагогічні нахили і потяг до педагогічних проблем відобразила у створенні підручника «Стародавня історія східних народів» (1890–1891). Книга була надрукована лише в 1918 р. дуже малим тиражем. Ретельний аналіз цього підручника дозволяє зробити висновок про те, що він має високий освітній рівень, а також виховну силу, які досягнуті за рахунок: форми подання матеріалу (вона розмовляє з читачем, роз'яснює йому висловлені в підручнику думки, роздумує, а не констатує факти, міркує, показує своє ставлення до зображуваних подій, засуджує, схвалює, вболіває); реалізації принципів навчання (дохідливості, емоційності, науковості, зв'язку з життям, систематичності). Створений Лесею Українкою підручник стародавньої історії народів сходу був спрямований на виховання в молоді позитивних властивостей: чесності, правдивості, доброти, національної свідомості, твердих естетичних поглядів і суджень.

На перших установчих зборах київської «Просвіти» (25 червня 1906 р.) відзначалося, що «нам школу дадуть тільки тоді, коли ми самі поскладаємо і надрукуємо підручники і почнемо їх учити...». Мова підручників повинна бути доступною, зрозумілою [13, арк. 28]. Київські «просвітяни» видали книгу А. Кримського «Українська граматика», склали каталог рекомендованої літератури для народного читання (переважно на селі) [1, с. 9].

Після 1905 р. з'явився ряд підручників, зокрема, таких як «ГраMATка (Український буквар) з малюнками» (1906) Норця (Т. Лубенця), «Рідна мова. Український буквар» (1907) О. Базилевича, «Українська граматика для науки читання й писання» (1907) Б. Грінченка, «Українська школа. Перший рік. ГраMATка. Читання. Писання. Щот. Розрізна азбука» (1907) Г. Неводовського, «ГраMATка» (1907) С. Черкасенка, «Український буквар. По підручнику О. Потебні» (1906) С. Русової [8].

Ю. Будяк у статті «Українська шкільна література», аналізуючи вищезгадані букварі і граMATки, відмічає і деякі їх недоліки. Так, у «Букварі» С. Русової немає зразків письма, невдало підібраний матеріал для окремих уроків [2]. Та все ж це не зменшує значення даного підручника.

У «ГраMATці» Т. Лубенця поданий цікавий різноманітний матеріал для читання. Після декількох уроків навчання грамоти вводили для читання окремі фрази. Наступним етапом було читання коротеньких і зрозумілих дітям висловів, народних прислів'їв, приказок. «Тільки шляхом послідовно ускладнюваного читання зразкових прикладів можливо за порівняно короткий час виробити в учнів навичку читати бігло, свідомо і більш-менш виразно», – робив висновок Т. Лубенець [5, с. 35]. Саме тому післябукварна частина «ГраMATки» написана яскравою літературною мовою. Дитячі пісні, віршовані ігри, казки, прислів'я, байки – все це матеріал яскравий, емоційний, захоплюючий для дітей цього віку. Т. Лубенець виходив з того, що «... дуже важливо зразу, разом з вправами в читанні слів, пояснити дітям і орфографію вивченого і прочитаного матеріалу, – тоді тільки і орфографічно правильне письмо, і вимова слів може вільно розвинути у навичку висловлювати свої думки ясно і правильно, на чому, як відомо, головним чином і тримається весь механізм письма» [5, с. 35].

Український просвітитель Б. Грінченко неодноразово висловлював критичну думку стосовно діючих російськомовних підручників, які не містили виховного матеріалу. Вболіваючи за свій народ, рідну мову, продовжуючи кращі традиції педагогічної думки на Україні щодо написання підручників («Буквар» Т. Шевченка, підручники П. Куліша), Б. Грінченко написав «Українську граматику». Підручник складався з трьох розділів: букварної частини, матеріалів для закріплення абеткових навиків («Читання після азбуки») та зразків каліграфії.

Перша частина охоплювала 29 букварних тем «української азбуки», куди входило 33 букви, згідно з принципами нашої орфоєпії, та теоретичну тему «Наголос». Усі теми першої частини

ілюстровані яскравими малюнками, прислів'ями. Наприклад, «роби добре, той матимеш, посій жито, той жатимеш», «не збирай синові худоби, а збери йому розум». Тексти мають велике виховне значення – покликані прищеплювати любов до рідної природи та народу і його мови, бо саме через контакт дитини з природою педагог формував всебічно розвинену особистість [9, с. 22].

Матеріал для читання Б. Грінченко скомпонував з віршів Т. Шевченка, Л. Глібова, П. Куліша, Є. Гребінки та інших письменників. Роль своєрідної шкільної програми виконувало звернення автора «До вчителів». «Склав я цю програму, це року 1888-го, будши на селі вчителем. Тоді не вільно було друкувати ніяких українських книжок до науки дітям чи дорослим; через те як сам написав усю «Граматику» друківаними літерами та й учив по їй читання й писання свою дитину та чужих дітей, бажаючи, щоб рідною мовою озивалася до їх наука» – читаємо в підручнику [9, с. 61].

Отже, підручники українських педагогів-просвітителів мали значний виховний потенціал. «Кожна нова українська книжка... все далі й далі почуватиме національну свідомість, все більше й більше захоплюватиме людей хвилиною національного воскресення», – писав Б. Грінченко [7, с. 22]. Ці підручники також сприяли удосконаленню форм і методів навчання учнів у школі.

Товариства «Просвіта» великого значення надавали розповсюдженню українських книжок серед народу. Так, видавнича комісія київської

«Просвіти» за період 1907 року видала такі книжки: «журнал «Просвітянин»; Д. Дорошенко «П. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність»; С. Єфремов «Т. Шевченко, його життя й літературно-громадська діяльність»; М. Драгоманов «Про українських козаків, татар та турків»» [11, арк. 20]. Голова видавничої комісії З. Шевченко у своїй доповіді товариству 16 вересня 1909 року відмічав, що розповсюдження українських книжок сприяє формуванню національної свідомості простого люду, підвищує його культуру [11, арк. 9].

«Просвітяни» розуміли, що національній школі не обійтися без відповідного науково-методичного забезпечення, перш за все, розробки навчальних планів і програм, пронизаних ідеями демократизму, народності, культуровідповідності, створених на основі національних цінностей українського народу. Вони активно працювали над розробленням цих навчальних документів, хоч їх було важко втілити в практику.

Отже, на початку ХХ ст. діячі «Просвіт», виборюючи право на існування українських національних закладів освіти і не діставши підтримки в уряді, займалися складанням проектів української школи (вони стали основою у роботі над українською системою освіти після революції 1917 р.), укладанням підручників, які були написані живою рідною мовою, використовуючи як навчальний матеріал окремі жанри усної народної творчості (наприклад, прислів'я, приказки, казки).

Джерела та література

1. Березівська Л. Просвітницькі товариства Київщини: боротьба за національну школу (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Л. Березівська // Рідна школа. – 1997. – № 5. – С. 6–11.

2. Будяк Ю. Українська шкільна література / Ю. Будяк // Українська хата. – 1911. – № 5-6. – С. 35-43.

3. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905- 1920 рр.) / Г. Васькович. – К.: Вища школа, 1996. – 359 с.

4. Вахнянин А. Споми́ни з життя / А. Вахнянин. – Львів, 1908. – 137 с.

5. Волошина В.Я. Педагогічна й освітня діяльність Т.Г.Лубенця/В.Я. Волошина. – К.: Академія, 1999. –128 с.

6. Герцюк Д.Д. Учительський рух на західноукраїнських землях (II половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Д.Д. Герцюк. – К., 1996. – 24 с.

7. Грінченко Б.Д. Народні вчителі і українська школа / Б.Д. Грінченко. – К., 1906. – 96 с.

8. Київське товариство «Просвіта» // Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 318, оп. 1, спр. 2040, арк. 31.

9. Мазуркевич О.Р. Визначні українські педагоги – народні просвітителі. Х. Алчевська та її сподвижники / О.Р. Мазуркевич / До 100-річчя з дня заснування Харківської недільної школи (1862–1962). – К.: Знання, 1963. – 79 с.

10. Малицька Н. Війна і школа / Малицька // Промінь. – 1904. – № 13. – С. 93–95.

11. Матеріали про діяльність видавничої комісії товариства «Просвіта» у Києві: доповідь, листи, плани. 7 грудня 1907 р. – 16 вересня 1909 р. // Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 114, № 16, арк. 9, 20.

12. Про початкову школу та вивчення в ній дисциплін // ІР НБУВ, 1, 32712.

13. Протоколи загальних зборів членів товариства «Просвіта» у Києві за 25 червня – 26 листопада 1906 р. // ІР НБУВ, ф. 114, № 2, арк. 1, 28.

14. Русова С.Ф. З з'їзду учителів / С.Ф. Русова // Світло. – 1914. – Кн. 5. – С. 6–19.

15. Товариство «Просвіта» у Києві до різних товариств. Звернення про друкування підручників для шкіл. 1900-ті рр. // ІР НБУВ, ф. 114, № 465, арк. 1.

Микола Коробка

Шляхи реалізації концепції національної освіти діячами «Просвіт» на початку ХХ ст.

Стаття посвячена українським діячам «Просвіт» начала ХХ в., которые работали в направлении реализации концепции национального образования. Они занимались возрождением украинского языка в учебных заведениях, написанием учебников, подготовкой педагогических кадров.

Ключевые слова: *деятели «Просвіт», система образования, национальная школа, украинское учительство, образовательные документы.*

Mykola Korobka

Ways of the concept of national education leaders «Prosvita» in the early XX century

Article is devoted to activities of Ukrainian liaders «Prosvit» early XX century in the case of the concept of national education. They were engaged in the revival of the Ukrainian language in schools, laying textbooks, training teachers.

Key words: *liaders «Prosvit», the education system, national school, Ukrainian pedagogy, education documents.*